

Åssen er det du bær' deg, du vøl itte skam

Utstilling i forbindelse med Prøysenjubileet. Seks kunstnere med tilhørighet til Hedmark fortolker og responderer på Alf Prøysens liv og virke i Kunstbanken Hedmark kunstsenter 24. mai – 24. august 2014. Utstillingen er kuratert av Bjørn Hatterud og Per-Gunnar Eeg Tverbakk.

Tekst av kurator Bjørn Hatterud

Prøysenstua var bare en av mange husmannsplasser på Hedemarken. Elendigheta som Alf Prøysen voks opp i var normen for mange. I hele Ringsaker, der Prøysen voks opp, var det mange av disse små brukene, der beboerne i praksis var slaver av storbønder. Husmenn ble leid inn av bøndene gjennom husmannskontrakten, der de sa seg pliktige til å arbeide på gården. Tilbake fikk de harde kår, et lite hus og nok mat til å slippe å dø av sult. Alf Prøysens foreldre eide ikke mer en det som kunne trilles på ei kjerre da de flyttet inn i husmannsplassen Prøysen. Der ble de boende, til husmannsvesenet ble historie.

De eiendomsløse husmennene hadde ikke annet å selge enn sin egen arbeidskraft. To ganger i året var det flyttedag og kontrakter der husmannens verdi ble forhandlet fram. Var familien heldige fikk de låne en hest av bonden, slik at de fikk pløyd opp sin egen lille jordlapp, sånn at barna fikk spise seg mette. Husmannen måtte først jobbe for bonden, for å få bo. Deretter måtte han dyrke sin egen mat for seg selv. En agrarkapitalisme uten sidestykke.

Hvis husmannen ikke klarte å leve opp til kravene i kontrakten måtte familien flytte til et annet sted. Begge mine bestefedre ble født inn i husmannsfamilier. Min oldefar døde da farfar var fjorten. Oldemor var gravid med barn nummer tolv. Eppersom husmannskontrakten sa at oldefar skulle jobbe på gården, gjorde hans dødsfall at kontrakten var brutt, og familien måtte flytte. Det var enkel matematikk.

Husmennene levde kun på bøndenes gode vilje. Denne rabiate ondskapen foregikk i tiår etter tiår, med helhjertet, bondekonservativ støtte. Nåtidens bruk av ordet husmannskost i bonderomantiske setting er en hån mot det som i realiteten var et førmoderne og usselt slaveri. Husmannskosten var dårlig mel, salt sild, poteter og det de kunne få opp av karrig jord. Samt melkeprodukter de månedene i året kua hadde nok næring, og kjøtt i slaktetida.

Begge bestefedrene mine ble født inn i samme elendighet som Alf Prøysen og begge var bekjente av Prøysen som unge. Johannes Hatterud født i 1911, jobbet sammen med Prøysen da dikteren var griskokk på gården Oppsal i Veldre. Farfar fortalte senere hvordan Prøysen hadde vært redd for de store dyra. Prøysen hadde ikke vært noe til kar. Han var avvikende. Han var svak. Han gikk og matet grisene. Det var liksom der Prøysen hørte hjemme. Prøysen ble den aller nederste av de som allerede var samfunnets bunnskrapp; husmannssønnene.

Karsten Berntsen, født i 1914, voks opp ikke langt fra Prøysenstua. Morfar og Prøysen ble konfirmert sammen i Ringsaker Kirke, og de gikk i samme ungdomsmiljø.

- *Hæin va morosam 'n Alf*, sa morfar. Prøysen hadde pleid å stå på en stol på bygdefestene og synge. Men når sangen var over, så sluttet ikke nødvendigvis folk å le.

- *Dom kæilt'n bære før ovnsrøra*, sa morfar. Prøysen var eneste gutten i bygda uten press i buksene. Prøysen fikk samtidig en kjevebetennelse som gjorde ham for alltid skakk i munnen. Prøysen hadde permanentkrøller i håret, på ei tid da det var jålete for kvinner å ha permanent. Prøysen var morsom for bygdefolket, på mer enn en måte.

Morfar malte mange ganger ut beskrivelser av Prøysen for meg. Og hver gang endte han opp med det samme retoriske poenget, for å bevise Prøysens sosiale usikkerhet

- *Hæin Alf va itte no flink mæ kvinnfolka.*

Prøysen voks opp i lut fattigdom som husmannssønn. Klasseskillene fulgte en gjennom livet og en måtte vite hvilket trinn en stod på. En valgte venner fra samme bakgrunn og en giftet seg videre inn i samme kår som en kom fra. Som Prøysen skrev i *Peppersvenn-vise* i 1948:

*Jeg tenkje meg en stæga med mange mange trinn
Der giftegærn ungdom ska finna maken sin
Så finn du den du meine
er den eneste og eine
og syns at hu står jevnhøgt med stægaplussen din*

Folk ble behandlet etter hierarkisk plass gitt i fødselen, som fulgte en gjennom livet og inn i døden. Folk fra de rikeste og mektigste familiene i bygda ble gravlagt inntil kirka. Min familie fikk sine støtter lengst ute, ved kirkemurene. De som hadde fin stamtavle og stilling ble behandlet der etter. Embedsmenn og storbønder dannet en klasse som krevde - og fikk underdanighet, respekt og stor makt. Lærerne og klokkeren var der oppe.

De som var i motsatt ende av rangstigen fikk stadige påminnelser om det. Morfar ble fram til sin dødsdag fuktig i øyne når han fortalte om da skolen arrangerte hopprenn. Han var den som var flinkest, og hoppet lengst av alle. Men førstepremien ble gitt til lærerens sønn. Lærersønnen var født til slike priser, det var ikke bestefar.

Husmannslivet var lua i handa. Bukking og takking. Et stadig unnskyld liggende klart på leppene. Prøysen vendte stadig tilbake til dette temaet. Tordivelen og flua. Kong Salomo og Jørgen Hattemaker. Griskokktrøsta. Uansett hvor kjent han ble, så forble han husmannssønnen.

Den eneste veien til anerkjennelse og status i et liv som husmannssønn lå i hardt arbeid. Da hadde du i det minste noe. Du var en skikkelig arbeidskar. Du hadde en identitet utover det nederste trinnet. Prisen å betale for ikke å lykkes i denne kampen om anerkjennelse var dyp skam.

Alf Prøysen var ikke en skikkelig arbeidskar. Prøysen drømte seg bort. Han tegnet og tegnet, da han gikk opp for papir tegnet han på flatbrødet. Han diktet og sang. Han mestret ikke gårdsarbeidet han var født til. Han var redd de største dyra. Han passet ikke inn.

Den unge Alf lengtet bort fra Hedemarken. Togturen til Oslo var en dagsreise. Prøysen ville bli billedkunstner. To år på rad søkte han Ringsaker kommune om stipend til å gå på Statens håndverks og kunstindustriskole i Oslo. To ydmykende år på rad fikk han avslag. Prøysen satt fast på Hedmarksbygda og observerte, og noterte. Mistilpasset bygda og kulturen. Uten et stødig punkt utenfor.

For å sikre at folk fant sin plass i hierarkiet, og forble der, var husmannskulturen gjennomridde av skam. En av de sterkeste og mest nedsettende anklagene en kunne komme med på Hedemarken var at en person "itte vøl skam".

En forklaring på verbet "vøl" finner vi i oppslagsordet for vørde/vyrde i nynorsk ordliste, der det gis følgende synonymer: Akte, setje høgt, anse, bry seg om. En som "itte vøl skam" er altså en som ikke bryr seg om skammen.

Det å ikke føle skam, var skamfullt i seg selv. Anklagen om skamløshet ble fremmet for å sette skammen i gang hos den skyldige. Eller, i det minste, for å fritta seg selv skammen det var å kjenne en skamløs.

Et godt eksempel på bruken av dette begrepet ligger i Prøysens *Koleravisa* fra 1949. I visa følger vi et begravelsesfølge. I kista ligger en mann som er skinndød, og under begravelsen

våkner han til live igjen. Mannen løfter på lokket og reiser seg opp fra kista og sier at det er skjedd en feil, han lever. Han ber selskapet om å gå hjem igjen. Konas respons er som følger:

*Åssen er det du bær' deg, du vøl itte skam!
Nei, legg deg nå pent ned i kista di nu!
Du veit dokter'n hæin skjønne det bære hell du!*

Prøysens satire svir. Skammen over å betvile en embedsmanns autoritet var så sterk at enka foretrakk at mannen hennes skulle legge seg stille ned, og bli gravd ned levende.

Hadde Alf Prøysen vært en gjennomsnittlig ringsaksokning, født på Rudshøgda for hundre år siden, og levd sitt liv med lua i handa, krummet nakke og pliktoppfyllende normalarbeidsdag, hadde vi ikke feiret jubileet hans i år. Vi feirer Prøysen fordi han ikke var som andre.

Prøysen var kunstner i ordets romantiske betydning. Hans fantasi brøt med regler og normer for vanlig tankegang. Hans barnelitteratur forteller om ei dame som ble lita som ei teskje og en pappa som blir kompis med julenissen. Prøysen deltok i Barne-TV, boende i ei tønne, venn med et romvesen som tryllet fram pølser fra løse lufta.

Alf Prøysen var utforskende og overskridende. Han snakket og skrev – og gjorde bevisst bruk av – dialekt på radio og TV, lenge før dette var akseptert. Som skribent og forfatter av kortprosa viste Prøysen alltid til den lille historien, der synsvinkelen primært ble gitt til kvinner og barn, eller til de med lavest sosial status i samfunnet.

Prøysen virket på tvers av sjangergrenser og skapte høyverdig litteratur i lavstatussjangre som viser, barnetimer og avispetiter, samtidig som han var fan av, og influert av kanoniserte litterære skikkelser som den franske tyven, tiggeren og prostituerte forfatteren Jean Genet.

Medieskikkelsen Prøysen var en sammensatt konstruksjon, der han selv, forlag, NRK, plateselskap og ukepresse stadig produserte nye bilder av Prøysen. Gjennom dette gjenskapte også Prøysen seg selv på stadig nye måter.

Prøysens studiomusiker var den, i ettertid, svært anerkjente samtidskomponisten Bjørn Fongaard. Prøysen var med i *Mannen som ikke kunne le*, Rolv Wesenlunds avantgardehumorfilm, som fremdeles kan oppleves som vanskelig å forstå. Prøysen sang Sinatra på engelsk på radio, for å være morsom. Et språk han ikke kunne. I ettertid er ikke lydopptaket morsomt. Det er rørende.

Prøysens tvisyn i blanding av alvor og spøk, der det ene grep inn i det andre, slik at latteren satte seg fast i halsen, gjorde ham umulig å plassere. Olav H. Hauge omtalte Prøysen som den største norske dikteren etter krigen. Prøysens biograf Ove Røsbak, fra Hedemarken, minnes på sin side hvordan en slektning av ham avviste et TV-innslag med Prøysen med:

-Nå kjæm hæin derre skakk-kjeften att, å prøve å vara morosam.

Prøysens kavet seg vei inn i alle rom der han fant et slags minimum av kreativ frihet, gjennom en rekke parallelle prosjekter: Humoristen. Visesangeren. Entertaineren. Dikteren. Det gikk i alle retninger på en gang, sang, visetekster, småstubber i ukeblader, noveller, en roman, teateret, radio, fjernsyn, film og plater. I ettertid virker Prøysen fri for karriereplanlegging. Han stormet fram, i alle retninger der han fikk slippe gjennom. Fram, og bort fra bakgrunnen. Men hele tiden i dialog med minnene fra stedet han kom fra.

Prøysen var allestedsnærværende i Norge årene etter krigen, og han var umulig å plassere. Alf Prøysen ble kjendis, en av de største vi hadde. Samtidig ble han en som samtiden ikke så verdien av. Prøysen gikk i mørke, til dels under radaren.

Det var først da Prøysen gikk bort at han for evig ble kanonisert inn som en av de største. Symptomatisk er at han først i 1970, året det ble kjent at han var uhelbredelig syk, mottok Norsk Kulturråds Ærespris. Ringsaker kommune, som ikke hadde gitt ham stipendet da han trengte det som mest, ga Prøysen anerkjennelse da han lå på det siste. Men de rakk ikke å gi Prøysen Ringsakerprisen, døden kom først. Kultur- og kirke departementet manglet en pris å gi ham, og fant på en hederspris for barne- og ungdomslitteratur, som bare ble gitt denne ene gangen. Denne ble tildelt Prøysen etter hans død.

Alf Prøysen hadde et utrolig mangfoldig virke, der han som sammensatt offentlig person var skribent, musiker, teatermann, medieperson, poet, prosaforfatter, folkemusikkformidler, visesanger, popmusikksanger, humorist, TV-kjendis, ukebladkjendis, radiostemme, barnetimeonkel, samfunnsrefser og satiriker - samtidig.

Prøysen opererte som en ”uren” medieskikkelse og utfordret sin tids smaks- og stilkategorier, han brøt med vante skiller mellom høy- og lavkultur, mellom kunst og levd liv.

I disse sidene ved Prøysen er det paralleller til internasjonal avantgardekunst fra Prøysens samtid. Prøysens utprøvende måte å jobbe på og hans kunstneriske virke hadde, på tross av at han opererte i helt andre miljøer, en del til felles med samtidige avantgardister i internasjonal samtidskunst, som Andy Warhol, Joseph Beuys og Yoko Ono.

Prøysens samtidige generasjon av kunstnere blandet uttrykksformer. De utfordret skiller mellom høy- og lavkultur og kritiserte skiller mellom levd liv og kunst. De lagde kunst som innebar sosial kritikk, men mest av alt var deres hele virke en sosial kritikk i seg selv. Kunsten fra etterkrigstiden har på mange måter lagt grunnlaget for den typen samtidskunst som dagens kunstnere jobber med.

Samtidskunsten preges generelt av dette: Som god kunstner kjenner man ikke sin plass, man vil bryte grenser, man vil eksperimentere, man utfordrer rammer og regler. Samtidskunstnere arbeider gjerne innenfor flere medier om hverandre, de overskrider grensene mellom høy- og lavkultur og putter gjerne livet inn i kunsten og omvendt.

Originaliteten til avantgardekunsten ligger i at en ikke finner seg i å være i det gamle, man vil lage sin egen posisjon. Og i denne utforskertrangen er det klare paralleller til Alf Prøysens liv og virke.

Veien fra Prøysenstua til Kunstbanken er ikke mange kilometer i luftlinje. Hundre år er ikke lenge, i historisk forstand. Men de siste hundre årene har endret sosiale linjer, og kulturelle avstander som for oss i dag virker nesten uforståelige.

Det er derfor også vanskelig for oss å forstå hvor annerledes Alf Prøysen var i sin samtid, hvor mye han skilte seg ut. Han ble en fremmed på Hedmarksbygdene. Og da han flyktet til Oslogryta var han like fremmed der også. Hele karrieren hadde han en slags hjemløs eremitt-tilværelse, bofast i Nittedal, men med sjela stadig vandrende mellom husmennene på Hedemarken og kultureliten i Oslo.

Prøysen forsvant sidelengs ut av folkekulturen på Hedemarken, inn i samarbeid med anerkjente kunstnere i den sentrale høykulturen, uten å noen sinne få skikkelig fotfeste noe sted. Han jobbet seg prøvende gjennom et utall av uttrykksformer, og utfordret det forventede i de fleste. Prøysen var avantgarde.

Prøysen var gjennom hele livet en avviker på alle fronter. Prøysen bet sammen tennene og jobbet videre, hver gang noen møtte ham med at han ”itte vøl skam”. I dette ligger det en viktig lærdom, og en stor inspirasjon for stadig nye generasjoner av kunstnere.